

Қостанай облысы әкімдігінің тілдерді дамыту басқармасы
Облыстық тілдерді оқыту орталығы.
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты

«ТОРҒАЙ Өңірінің ТАРИХИ ТОПОНИМИКАСЫ»

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

2014 жылғы 15 қазан
Арқалық қаласы

**«Торғай өңірінің тарихи топонимикасы»
ғылыми-практикалық конференциясының
бағдарламасы**

Арқалық қаласы

Ы.Алтынсарин атындағы

Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

2014 жылғы 15 қазан, сағат 10.00.

Жинақтаушылар:

Ж.Қ.Ербатырова – Қостанай облысы әкімдігі тілдерді дамыту басқармасының тілдерді оқытудың облыстық орталығы директоры
А.Ж.Садуақасова – Қостанай облысы әкімдігі тілдерді дамыту басқармасы ономастикалық жұмыс бөлімінің бас маманы

Уақыты	Модератор: Сейітбек Бекенұлы Қуанышбаев -
Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының
ректоры, педагогика ғылымдарының докторы
9.30-10.00	Қатысушыларды тіркеу.
Ы. Алтынсарин атындағы мұражайға саяхат. Көркем сурет көрмесін тамашалау.
Залға орналасу
10.00 – 10.05	Кіріспе сөз.
Сейітбек Бекенұлы Қуанышбаев – Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының ректоры, педагогикалық ғылымдарының докторы

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

10.05 – 10.10	Құттықтау сөз.
Жанболат Жұмабайұлы Үмбетов - Қостанай облысы әкімдігі тілдерді дамыту басқармасының басшысы
10.10 – 10.13	Құттықтау сөз.
Ғазиз Ерболатұлы Бекмұхамбетов - Арқалық қаласының әкімі
10.13 – 10.28	«Сарыарқа топонимдерінің қалыптасуының тарихи-географиялық негіздері»
Қуат Табылдыұлы Сапаров – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің физикалық және экономикалық география кафедрасының меңгерушісі, география ғылымдарының докторы, профессор

- 10.28 – 10.43 *«Біртұтас қазақ топонимикасы және Торғай өңірі»*
Бекжан Әбдуәліұлы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- 10.43 – 10.58 *«Тағылымды Торғай тарихы»*
Қуанышбай Төребекұлы Орманов - Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты ректорының кеңесшісі
- 10.58 – 11.13 *«Жер тарихы – ел тарихы»*
Қалқаман Хасенұлы Жақып – Қостанай мемлекеттік университеті А.Байтұрсынов атындағы мұражайдың директоры, профессор
- 11.13 – 11.28 *«Торғай аймағының жер-су атауларының шығу тегі»*
Шөптібай Байділдин - Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының ғылыми жұмыс және халықаралық бірлестікті ұйымдастыру бөлімінің маманы
- 11.28 – 11.43 *«Амантоғай ауылының аумағында кездесетін топонимикалық атаулар»*
Нұрлыбек Мағауияұлы Игіліков - А.Имановтың мемориалдық мұражайының директоры
- 11.43 – 11.58 *«Торғай өңірінің тарихы және ономастикалық атауларының ерекшелігі туралы»*
Гүлбану Құлетқызы Сәрсекей - Торғай мұражайлар кешені директоры
- 11.58 – 12.18 **Талқылау, пікір алмасу, ұсыныстар**
- 12.18 – 12.30 **Пленарлық мәжіліс жұмысын қорытындылау**
- 12.30 – 13.30 **Түскі ас**
- 13.30– 14.00 **Облыстық дала өлкесі тарихы мұражайының жұмысымен танысу**
- 14.00 – 15.00 **Секциялық жұмыс**

1 секция – **Торғай атаулары тарихы**
 14.00 – 15.00

- Секция жетекшісі **Қалқаман Хасенұлы Жақып** - Қостанай мемлекеттік университеті А.Байтұрсынов атындағы мұражайдың директоры, профессор
- 14.00 – 14.15 *«Көне Торғай өңірінің топонимикалық даму тарихының кейбір ерекшеліктері»*
Елеуісов Баубек Аймаханұлы - Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының Қазақстан тарихы, құқық және экономика негіздері кафедрасының аға оқытушысы
- 14.15 – 14.30 *«Торғай өңірі тарихындағы кісі есімдерімен байланысты қойылған жер-су атауларның тарихи маңызы»*
Байбосын Ләйлә Сәндібекқызы - Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының Қазақстан тарихы, құқық және экономика негіздері кафедрасының аға оқытушысы
- 14.30 – 14.45 *«Амангелді ауданында кездесетін жер-су атауларының тарихи мәні»*
Уахитов Балтабай Уахитұлы - Аудандық ардагерлер ұйымының төрағасы
- 14.45 – 15.00 *«Тарихи жәдігер - халық қазынасы»*
Елтебаева Гүлбану Төкенқызы - Облыстық Дала өлкесі тарихы мұражайының директоры

2 секция – **Торғай топонимикасының қазіргі келбеті**
 14.00 – 15.00

- Секция жетекшісі **Конкина Гүлбаршын Спанқызы** – Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының өнер тарихы факультеті деканының орынбасары, философия ғылымдарының кандидаты
- 14.00 – 14.10 *«Қайран Қызыл қозым-ай!»*
Хамит Досжанов - Құрметті зейнеткер

қалыптасқан және сақталған атаулары тарихтың қария шежіресіндей. Сан ғасырлардан ата бабамыздан мұра болып келе жатқан салт-дәстүрімізбен, тарихымызбен біте қайнасып, астасып жатқан ел мен жердің атауларын келешек ұрпақ білуі тиіс.

МАЗМҰНЫ

Бағдарлама	3-6
<i>Қ.Т.Сапаров</i> Сарыарқа топонимдерінің қалыптасуының тарихи-географиялық негіздері	7-13
<i>Б.Әбдуәлиұлы</i> Біртұтас қазақ топонимикасы және Торғай өңірі	13-19
<i>Қ.Т.Орманов</i> Тағылымды Торғай тарихы	20-27
<i>Қ.Х.Жақып</i> Жер тарихы – ел тарихы	27-32
<i>Ш.Байділдин</i> Торғай аймағының жер-су атауларының шығу тегі	32-47
<i>К.Ж.Абжанова</i> Ономастика және мемлекеттік мүдде	47-51
<i>Г.Қ.Сәрсекей</i> Торғай өңірінің тарихы және ономастикалық атауларының ерекшелігі туралы	51-59
<i>Б.А.Елеуісов</i> Көне Торғай өңірінің топонимикалық даму тарихының кейбір ерекшеліктері	59-67
<i>Л.С.Байбосын</i> Торғай өңірі тарихындағы кісі есімдерімен байланысты қойылған жер-су атауларының тарихи маңызы	67-72

<i>Б.У.Уахитов</i> Амангелді ауданында кездесетін жер-су атауларының тарихи мәні ..	73-74
<i>Г.Т.Елтебаева</i> Тарихи жәдігер - халық қазынасы	74-79
<i>Х.Досжанов</i> Қайран Қызыл қозым-ай!	79-83
<i>О.Алмат</i> Арқалық топонимикасына шолу	84-85
<i>Г.Р.Ахметжанова</i> Жангелдин ауданы бойынша өзгертілген елді мекендер мен көше атаулары	85-86
<i>С.М.Кадиришинов</i> Амангелді ауданында елді мекендер мен көше атауларындағы кездесетін мәселелер	86-88

Тоғызак - Қостанай облысы Қарабалық ауданының жерін оңтүстіктен солтүстікке қарай бөліп ағатын өзеннің аты. Орал тауының шығыс жағында жатқан шағын-шағын қыраттардан басталатын бұл өзен туралы кезінде зерттеушілер П.С. Паллас, И.А. Кастанье, т.б. бұл өзенді «Ұлы Тоғызак» дейді. Үш саладан: «Жоғарғы Тоғызак», «Ортаңғы Тоғызак» және «Төменгі Тоғызак» деп аталатын бұл өзен бір салаға қосылғаннан кейін Үй өзеніне барып құяды.

«Тоғызак» атауының (гидронимінің) шығуы туралы біраз жорамалдар бар. Біреулер, ертеректе Тоғызак өзенінің бойында тоғыз ақ үй болған десе, Б.Бектасова «Тоғызак» дегеніміз ертеректе осы маңды мекен еткен рулар бірлестігінің аты деп тұжырымдайды (60. 72.).

Біздіңше, «Тоғызак» атауының шығу тегін ертеректе қазақ даласында қалыптасқан «Оқ»-тан, болмаса «Тоғыз оғыздан» іздеуіміз керек сияқты. Бұрын руды «оқ» деген. Сонда «Тоғызактағы» «оқ» ру болса, «тоғыз» сол тоғыз рудың бірлестігі деп түсінген жөн. Тек заман өзгере рудың аты болып табылатын «оқ» - «ақ» болып өзгеріп кеткен. Олай болса, «Тоғызак» дегеніміз ертеректе сол маңда өмір сүрген «тоғыз рулы ел» деген сөз. «Тоғызок», немес «Тоғыз оғыз» ғой.

Тосын. Тосын құмы жайлы Қазақ ССР-і Мемлекеттің сыйлығының лауреаты, атакты ақын Ғафу Қайырбеков: Торғай атрабының ең бір сұлу жері-Тосын. Қайдан, қалай шаққан ат екенін кім білсін, бұл жағалай тау-тау құмның іші бір кездерде де қысы-жазы бауырынан сүт, құт иісі аңқыған мол сая, жылы пана, шөбі шүйгін, су бал дегендей жұмақ қоныс. Баяғыда Асан - қайға «әттең, атқа өңгеріп әкететін жер екенсің, қанжығама сыймайсың-ау деп өкінген екен, деп жазған еді (70. 84) Ғафу Қайырбеков. Алыс та жақын жағалаулар. Алматы. Білім. 2001.-224).

Менің ойымша - «Тосын», алысты аралап, бар салаларының суларын қосып алып, әбден шаршап келген Торғайдың суын тосып алып, бойына сіңіріп, сіңбегенін, артылып қалғанын әрі қарай - Су аяғы құрдымға қарай жөнелтетін құм-сүзбе. Содан да болар Тосынның суы жер бетіне өте жақын жатады. Содан да ол жер құм да болса, өте бай. Сулы жер-нулы жер деген осы болар. Ол - Тосын құмы.

Шортанды - Жігітқара ауданындағы бар болғаны 60-70 шақырымға дейін созылып жатқан шағын өзен. Біз балалық шағымызда «Шортанды» дегенді «Шортаны көп өзен» деп ойлайтынбыз. Рас, біздің бала кезімізде бұл өзенде шынымен де шортан көп болатын. Бірақ, өзенге бұл атау шортаны көптігінен берілмеген екен. Ертеректе (8 - 9 ғасырларда) бұл жақты толып жатқан қыпшақ тайпалары мекен еткен. Солалардың біреуінің аты - «Шортан қыпшақ» болса керек. «Балық» - заманында біздің жақтан батысқа - Еуропа жаққа көшкен біраз қыпшақ тайпаларының тотемі, әлде атауы болған. Яғни, ел ол қыпшақты

«Шортан қыпшақ» деп атаған. Шортан қыпшақтар батысқа көшіп кетіп, еуропалықтардың арасына сіңіп кетсе де, біздің жақта олардың аттары қалып отыр.

Шұбалаң. Торғай селосына жете берісте «Шұбалаң» деген шағын ауыл бар. Бұл елді мекеннің тарихы тереңіректе - атакты батыр Шақшақ Жәнібектің заманында жатқанға ұқсайды. Торғай селосының маңайындағы жерлердің барлығы сол ұлы кісінің соңына ерген батырлардың есімдерімен тікелей байланысты. Торғай селосының тұсындағы Торғай өзенін жергілікті халық осы күнге дейін Теңізбай суаты дейді. «Теңізбай» деп отырғанымыз, Шақшақ Жәнібектің жан серігі - «Мергеннің» азаң шақырып қойған аты. Бұл батыр нағыз қол мерген болған көрінеді. Содан оған «Мерген» деген лақап ат берілген екен. Шақшақ Жәнібектің екінші бір серігі, ол - Шобан. Жыл мен күннің қай мезгілінде болмасын адастырмай жол табатын Шобанның атында біздің облыстың көлемінде үш жер бар. Олардың бірі Сарықопаның бойындағы Шобан ауылы, екіншісі - Әулікөл ауданындағы Шобан көлі де, үшіншісі осы біз әңгімелеп отырған Шұбалаң. «Шұбалаң» дегеніміз - «Шобанның алаңы» дегеніміз. Тек, біртіндеп қысқарып - «Шұбалаң» болып кеткені болмаса, сол атакты Шобанның атындағы елді мекен.

ЖЕР ТАРИХЫ – ЕЛ ТАРИХЫ

Жақып Қалқаман ХАСЕНҰЛЫ
А.Байтұрсынов атындағы
ҚМУ профессоры

Тіл қандай көне қоғамдық санаға жатса, ата-мекен, жер-су атаулары да сондай есте жоқ ескі замандар қатпарында жатқан, мәңгілікке сақталған тарихи сана.

Қазіргі кезеңде қоғамдық пікірде тарихи сана мәселесіне үлкен мән беріліп отырғаны заңды. Әсіресе бүгінде ел етек-жеңін жинап, егеменді еліміздің іргетасы қаланып, дамыған елдер қатарына батыл қадаммен бара жатқанда өз ұлтының өткен тарихына үңіліп, зерделеп зейін қойып ұқыптылықпен білуге ұмтылу да құптарлық іс.

Қазақстан елін дүние жүзі табиғат байлығы мол елдер қатарына жатқызады. Ол дұрыс па? Дұрыс. Ал жерді, жер астындағы байлықты ғасырлар бойы қорғап келген сол жер үстіндегі байлықты – қазақ халқын, оның тарихын, кімдер біліп, қалай қабылдап жатыр?

Біз өз тарихымызды өзгелер тұрмақ өзімізге толық таныта алмай келеміз. Өзінің туған жерінің, өскен өлкесінің, ер жеткен елінің тарихын білмеген, бағаламаған адам Отанының адал ұлы бола алар ма екен?!

Байлықтың байлығы – ол ұлттың биік рухы. Елдің өзін өзі сыйлауы-өзінің ұлтын ер сезінуі. Осы тұрғыдан қозғау салып, пікір тартар толғағы жеткен мәселенің бірі – халқымыздың кіндік қаны тамған ата мекен, жер атаулары жайында. Себебі, географиялық жер атаулары ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауысып тұрақтанған «Жер тарихы – ел тарихы» деп танылған тарихи сананың бір көрінісіне жатады. Ұлы жазушымыз М.Әуезов: «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкелерге барсаң да жер, су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» десе, халқымыздың біртуар перзенті Ш.Уәлиханов: «Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бар саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары, тағы да басқалары есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады» деп жер-су атауларын елдің болмысы, салт-дәстүрі, тілі, діні екенін, ешқашан жөн-жосықсыз, ойсыз-мәнсіз кездейсоқ қойыла салмағанын еске салады. Орыстың көрнекі жазушысы К.Г.Паустовский «Жер атаулары дегеніміз – халықтың өз елін ақындық тілмен бедерлеуі. Бұлар – халықтың мінез-құлқы, тарихы, ой-аңсары мен тұрмыс-салт ерекшеліктері туралы сыр шертеді» деген екен.

Олай болса тарихи сана үзілген жерде рухани тіршілік те үзіледі дегені емес пе? Осыны үнемі есте ұстайық. Жер атаулары, ел атаулары кездейсоқ нәрселер емес, олардың да өмірге келер өзіндік объективтік заңдылықтары бар. Қандай мемлекетте болмасын, қандай ұлтта болмасын елді мекен, жер-су атаулары кездейсоқ мағынасыз аталуы мүмкін емес, олар себепсіз өмірге келмейді, екі шартты алға салып келеді. Олар – **себептілік** пен **тұрақтылық** және бұл атаулар негізінде әр кез географиялық сипаттамаға немесе тарихи уақиғалармен тығыз байланысты болып келеді. Мысалы, Қаражар, Шиелі, Сұлуағаш, Қызбел, Бестөбе, Қамыстыкөл, Тайсойған, Найзақескен, Қалмаққырған, т.с.с. және олардың ғасырлар бойы өзгермей тұрақты аталуы.

Жақында Қостанай қаласының іргесіндегі Тобыл өзені жағасындағы «Инспектор көлін» біреулер жеке меншігіне алған. Ол көлдің атауы Ұлы Ұстаз, ағартушы Ыбырай Алтынсариннің есімімен тығыз байланысты. Ы. Алтынсарин кесенесі мемлекеттік деңгейдегі қандай құнды тарихи орын болып саналса, осы көл де сондай деңгейдегі орын емес пе? Ал бүгінде ол көл аты «Безымянное» деп өзгертілгенін ел болып түсінбей отырмыз. Біріншіден, бұл мемлекет қорғауында болуға тиіс тарихи орынды сатуға кім рұқсат берген? Екіншіден, қандай мекеме, қашан, не себепті атауы бар көлді

«Атаусыз» (Безымянное) деп жариялаған? Тіпті Ы. Алтынсарин зиратына бара жатқан жолда көл жиегіне «Безымянное» деп жазып та қойған.

Жер, су нысандарын сатып алу, жалға алу - нарық қоғамының айнымас заңы. Ал жер бола ма, көл бола ма оларды жеке меншікке бергенде ешқашанда оның ежелгі тарихи атауын өзгертпеу тарихымыздың айнымас заңы. Себебі ол халқымыздың тарихы, біздерден бұрынғы жүздеген, мыңдаған жылдар бұрын тарихи оқиғалардың, табиғи көріністердің негізінде өмірге келіп, ұлттық санамызда сақталған, ақындарымыз жырлаған, жүректерімізде жатталған.

Сорақысы сол, облысымызда шығатын «Учительский плюс» [2013ж. №34 20 қыркүйек, 8 бет.] газетінде былай деп жазылған: «Долгое время озеро называлось Безымянным и сейчас речь идет о возрождении названия Инспекторское, закрепившегося в народе, когда здесь жил Ы.Алтынсарин – инспектор казахских школ в Тургайской области.». Осындай ұят нәрселерге неге өзіміз жол береміз? Әлде бұл заманда сатылмаған нәрсе қалмағаны ма? Осы жағдайды дұрыстау керек. Қажет болса «Жер», «Табиғатты қорғау», «Ономастика», «Тіл туралы» заңдарға шұғыл өзгерістер енгізу керек шығар.

Жердің атауымен сол жерде тұрған елдің атауы сәйкес келе бере ме? Келмесе сәйкестендіру қажет пе? Бүгінде нарық заманында ауылдағы қожалықтың аты жер атымен, ел атымен аталып жатса қателігі жоқ, ал сол қожалықты атымен тарихи жер аты, ел аты өзгеріп жатса бұл дұрыс емес.

Ғылыми әдебиеттерде халықтық, отаршылдық, әміршілдік негізінде пайда болған атауларға жіктеліп, нақты ұғымдар ретінде қалыптасу үстінде.

Халықтық атаулар деп негізінен қай жер, қай халықты алып қарасақ та онда қолданылатын географиялық жер атауларын сол жерді мәңгілік жайлап келген халықтың атап қалыптастырған елді мекен, жер-су атауларын ұғынамыз. Мысалы, облысымыздағы Қарабалық ауданын алайық. Онда бүгінгі ресми атаулардың орнында тарихи атаулар халық жадында сақталған. Атап айтсақ Гурьяновка – Арық, Веселый Кут – Алдияр, Ельшанка – Шолан, Котлованный – Еңбек, Белоглинка – Мыңбай, Научный – Қыпшақ жері, Святославка – Еркіншілік, Дальний – Сүлікті, Подгородка – Сомжүрек, Новотроицк – Шаған, Борисовка – Ақтасты, Огнеупорный – Иманбай, Победа – Бірлік, Лесной – Қызыл шырпы, Славянский – Қарағайлы, Рыбкино – Жадыра. Ал енді бұл атауларды не істейміз? Бірден бәрін өзгертеміз бе немесе біртіндеп пе? Әлде солай қала ма? Бұл сұрақтарды қойып отырған себебім – заңымызда елді мекендердің атауларын өзгерткенде дауысқа салу керектігі айтылған. Жаңа ауылға атау беріліп жатса дұрыс, ал ықылым заманнан келе жатқан жердің де, елдің де тарихи атауларын қайтаруда дауысқа салу дауға салу дер едім.

Біздер бірінші кезекте кезінде саясаттандырылған, идеологияландырылған атаулардан арылып, тарихи атауларды қайтарып